

آمایش سرزمینی و اقتصاد مقاومتی: ارائه مدلی راهبردی برای مقاوم‌سازی فعالیت‌های اقتصادی

حیدر لطفی^۱

دانشیار جغرافیای سیاسی و گردشگری، واحد گرمسار، دانشگاه آزاد اسلامی، گرمسار، ایران

علی کرمی

دانشجوی دکتری مطالعات اروپایی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

مهدی پزشکی

دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد گرمسار، دانشگاه آزاد اسلامی، گرمسار، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۱/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۵/۱۸

چکیده

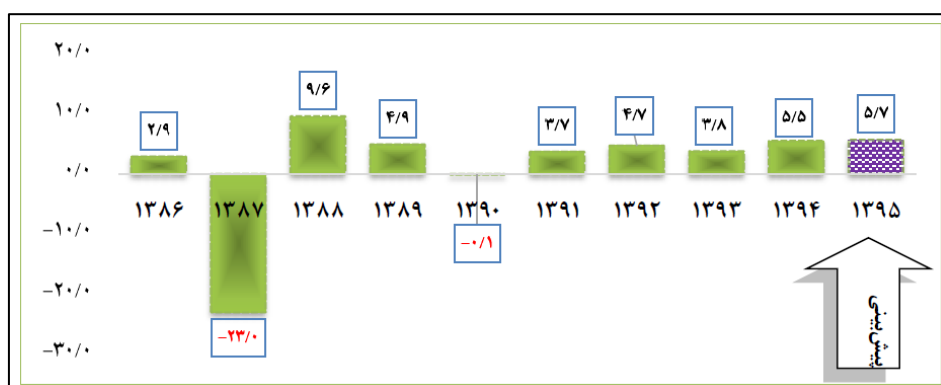
آمایش سرزمینی یک راهکار و ابزار ارزشمند علمی است که می‌تواند به کارایی و کارآمدی برنامه‌های توسعه سیاسی و اجتماعی و اقتصادی کشورها یاری رساند. کارکرد آمایش سرزمینی آماده کردن و قابل فهم کردن محیط برای سیاست‌گذاران است. در ایران نیز بعد از مطرح شدن نظریه و راهبرد اقتصاد مقاومتی می‌توان گفت هنوز مدلی علمی که بتواند ارائه‌گر راهبردی علمی و در عین حال عملیاتی برای اقدام و عمل باشد ارائه نشده است. هدف این مقاله تحلیل و بررسی نقش آمایش سرزمینی در بسترسازی برای عملیاتی کردن اهداف و اصول اقتصاد مقاومتی در کشور است. سؤال اصلی مقاله این است که آمایش سرزمینی چگونه می‌تواند به پیاده‌سازی و کارآمدی اصول و اهداف اقتصاد مقاومتی در جغرافیای سرزمینی ایران یاری رساند؟ نتایج این مقاله نشان می‌دهد که اقتصاد مقاومتی برای برنامه‌ریزی و اقدام و عمل نیازمند دو نوع آمایش است: آمایش سرزمینی و آمایش فرهنگی. آمایش سرزمینی محیط جغرافیایی کشور را از لحاظ توانمندی‌ها و نقاط قوت و ضعف و نیز آسیب‌ها برای برنامه‌ریزی شفاف و قابل برنامه‌ریزی می‌کند و آمایش فرهنگی نیز با شناسایی محیط فرهنگی کشور از جمله رفتارهای فرهنگی مرتبط با کار و تولید و رفتار اقتصادی و نوع نگرش‌ها نسبت به فعالیت اقتصادی و کلاً رفتارهای کلان و خرد اقتصادی خواهد توانست عناصر فرهنگی غیر مقاوم را از یک طرف و عناصر کارا و دارای قابلیت توسعه و پیشرفت را در سطح کلان و خرد و محلی شناسایی کند. با توجه به این مقدمه در این مقاله تلاش خواهد شد با استفاده از اسناد بالادستی و نیز مقالات علمی و پژوهشی به تحلیل و تبیین نقش آمایش سرزمینی در اقتصاد مقاومتی در راستای ارائه مدلی راهبردی برای مقاوم‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در کشور پردازیم.

واژگان کلیدی: آمایش سرزمینی، اقتصاد مقاومتی، آمایش فرهنگی، پیشرفت اقتصادی.

مقدمه

یکی از نام‌آشناترین و پرکاربردترین واژه‌ها و ابزارهای سیاسی در عرصه مناسبات ایران و غرب به ویژه در سه دهه اخیر واژه تحریم است. قدمت به کارگیری این واژه سیاسی به عنوان ابزار ضد ایرانی به ماه‌های آغازین پیروزی انقلاب اسلامی بر می‌گردد. در واقع اقدامات آمریکا و غرب علیه جمهوری اسلامی ایران گستره چشمگیری همچون: تهدید و تطمیع (سیاست چماق و هویج)، تهدید به استفاده از نیروی نظامی و قهرآمیز، عملیات پنهان در چارچوب اقدامات ستیزه جویانه و تحریم اقتصادی را در بر می‌گیرد.

در سال‌هایی که تحریم‌های بین‌المللی علیه اقتصاد ایران تشدید شدند، بخش‌های مختلف اقتصاد چهره‌های متفاوتی از خود نشان دادند و برخی توانستند به روند حرکتی خود ادامه دهند و برخی زمین‌گیر تحریم‌ها شدند. اقتصاد ایران در یک دهه گذشته با مسئله تشدید تحریم‌های بین‌المللی روبه‌رو بوده است و به رغم اقدامات صورت گرفته از سوی دولت یازدهم و در چهار سال گذشته و در قالب برجام، شرایط اقتصاد ایران از لحاظ سهولت مرادوات تجاری و مبادلات بانکی به شرایط پیش از تشدید تحریم‌ها برگشته است. تجربه سال‌های اخیر نشان داد که برخی بخش‌های اقتصاد ایران آسیب‌پذیرتر از سایر بخش‌ها هستند و در مقابل برخی بخش‌های اقتصاد ایران در بزنگاه‌های سیاسی کشور و در مقابل عوامل خارجی اقتصاد از آسیب‌پذیر کمتری برخوردارند. بخش کشاورزی در ایران، یکی از بخش‌هایی است که عملکرد آن در ایجاد ارزش افزوده بیش از هر چیز تابعی از عواملی همچون میزان بارندگی، جریان‌های سطحی، سطح زیر کشت، میزان استحصال آب از منابع آب زیرزمینی و ... است. نتیجه این وضعیت آن بوده است که عملکرد رشد بخش کشاورزی تقریباً مستقل از شرایط بیرونی اقتصاد ایران بوده است. در شرایطی که در سال‌های ۹۱ و ۹۲ رشد اقتصادی ایران منفی بوده است، این بخش از اقتصاد ایران حتی در این دو سال هم عملکرد قابل توجه و مثبتی داشته است.

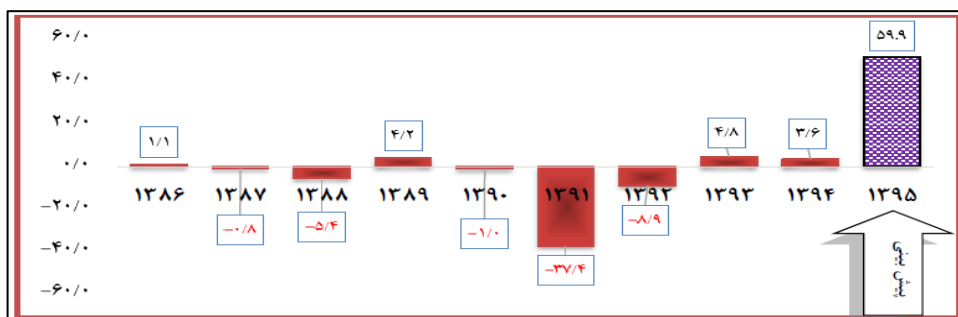

نمودار شماره ۱- رشد ارزش افزوده بخش کشاورزی

منبع: (مرکز پژوهش‌های مجلس)

بخش نفت یکی از مهم‌ترین بخش‌های اقتصاد ایران است که تأثیر زیادی در تأمین هزینه‌های دولت و تأمین بودجه‌های عمرانی کشور دارد. در نمودار زیر که نشان‌دهنده روند تغییرات رشد ارزش افزوده بخش نفت برای دوره زمانی ۱۳۸۴ - ۱۳۹۴ و پیش‌بینی سال ۱۳۹۵ است، مشاهده می‌شود که اولاً رشد بخش نفت در هیچ سالی در بازه زمانی مذکور به ۵ درصد نرسیده و بهترین عملکرد مربوط به سال ۱۳۹۵ با رشد ۴٫۸ درصدی است، ثانیاً رشد

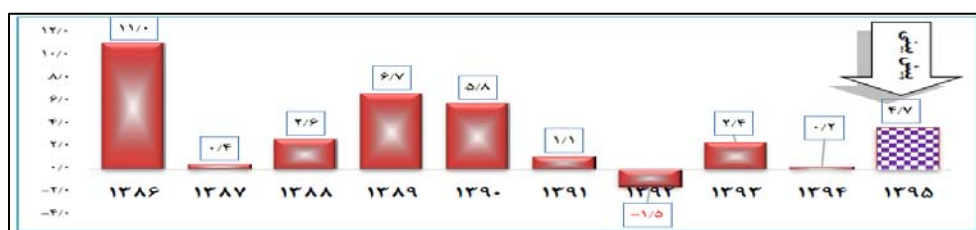
بخش نفت در سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۲ منفی بوده (ناشی از تحریم‌ها) اما در سال‌های ۱۳۹۳ و ۱۳۹۴ این رقم مثبت شده است (ناشی از تعلیق تحریم‌ها در سال ۱۳۹۳ و اجرای برجام در دو ماه انتهایی سال ۱۳۹۴).

نمودار شماره ۲- رشد ارزش افزوده بخش نفت خام و گاز طبیعی

منبع: (مرکز پژوهش‌های مجلس)

برخلاف سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۴ که سال‌های دشواری برای اقتصاد ایران به ویژه بخش نفت بوده است، سال ۱۳۹۵ سالی است که بخش نفت توانسته بهترین عملکرد خود را نه تنها در چند ساله اخیر، بلکه در بیش از سه دهه اخیر داشته باشد. دلیل این امر نیز مربوط به رفع تحریم نفت ایران و امکان‌پذیر شدن افزایش تولید و صادرات نفت کشور است. بنابراین مشاهده می‌شود که بخش نفت که اتفاقاً یکی از مهم‌ترین نقاط اتکای اقتصاد ایران به حساب می‌آید، از جمله آسیب‌پذیرترین بخش‌های اقتصاد ایران است و همین مسئله توجه گیر ضرورت کاهش وابستگی اقتصاد کشور به درآمدهای نفتی است. بخش صنعت یکی دیگر از بخش‌های اقتصاد ایران است که سهم ۱۶ درصدی در تولید ناخالص داخلی کشور دارد. نمودار زیر نشان دهنده روند تغییرات رشد ارزش افزوده بخش صنعت طی دوره ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۴ و پیش‌بینی سال ۱۳۹۵ است. مشاهده می‌شود که تا سال ۱۳۹۱، ارقام رشد بخش صنعت مثبت هستند، اما از این سال به بعد ارقام رشد نوسانی و عمدتاً منفی است به طوری که در سال‌های ۹۱ و ۹۲ به دلیل برقراری تحریم‌ها شاهد رشد منفی در این بخش، در سال ۹۳ به دلیل تعلیق تحریم‌ها شاهد رشد مثبت و در سال ۹۴ نیز به دلایلی از جمله مشکل تأمین مالی بنگاه‌های اقتصادی و مشکل کمبود تقاضا شاهد رشد منفی بخش صنعت بوده‌ایم.

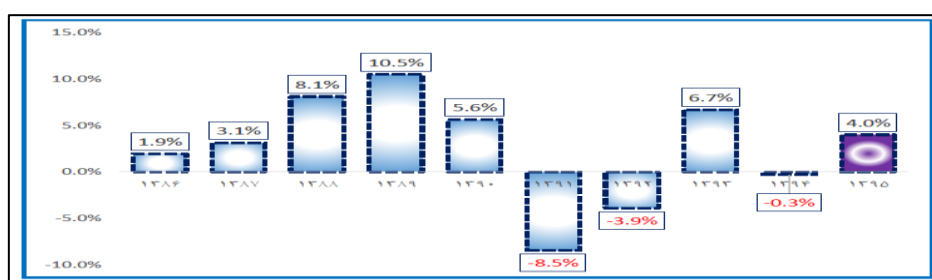

نمودار شماره ۳- رشد ارزش افزوده بخش صنعت

منبع: (مرکز پژوهش‌های مجلس)

با گذر از سال ۱۳۹۴ تعدیل نسبی دو مشکل فوق‌الذکر، اقتصاد کشور در سال ۹۵ شاهد تحولات مثبتی در برخی زیر بخش‌های صنعت می‌باشد. با این حال، همچنان بسیاری از زیر بخش‌های صنعت وضعیت وخیمی دارند. بخش مسکن یکی دیگر از بخش‌های اقتصاد ایران است که در خلال پنج سال گذشته در رکود محض به سر می‌برد. البته به بیان دقیق‌تر از سال ۱۳۸۸ روند نزولی بخش مسکن آغاز شده است و در خلال سال‌های ۸۸ تا ۹۵ فقط دو سال

بخش مسکن رشد مثبت را تجربه کرده است که آن هم به سال‌های ۸۹ و ۹۰ بر می‌گردد که البته نباید فراموش کرد که رشد این بخش در دو سال مذکور نیز به هیچ وجه چشمگیر نبوده است. به نظر می‌رسد بخش مسکن فراتر از تحریم‌های بین‌المللی، وابستگی شدید به اتخاذ سیاست کلان اقتصادی داخلی و تقویت قدرت خرید مصرف کنندگان دارد. بخش خدمات در اقتصاد ایران، از جمله بخش‌هایی بوده است که نسبت به بخش‌هایی همچون صنعت و نفت کمتر تحت تأثیر شرایط بیرونی اقتصاد و به طور مشخص تحریم‌های اقتصادی قرار گرفته است. روند حرکتی بخش خدمات در اقتصاد ایران بیانگر این است که در عموم سال‌های گذشته این بخش از روند صعودی برخوردار بوده است. البته به این نکته باید اشاره نمود که کند شدن روند این بخش در سال‌های تشدید تحریم‌های اقتصادی نیز بیشتر تحت تأثیر زیر بخش بازرگانی بوده است.

نمودار ۴. رشد ارزش افزوده بخش خدمات

منبع: (مرکز پژوهش‌های مجلس)

راهکار اصلی مقابله با تحریم‌ها، تحقق و اجرای اقتصاد مقاومتی و اقدام و عمل در این زمینه به منظور کاهش آسیب‌پذیری اقتصاد کشور از عوامل بیرونی و مصونیت بخشی به اقتصاد کشور و تکیه بر توان، ظرفیت و امکانات داخلی کشور است که مقام معظم رهبری بر آن تأکید دارند؛ اما بی‌شک اقتصاد مقاومتی نیازمند راهبرد علمی و کاربردی است. در این راستا مهم‌ترین کار این است که پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های مثبت و منفی اقتصاد کشور در همه سطوح برای سیاست‌گذاران شفاف شود. یکی از ابزارهایی که برای رسیدن به این مقصود مورد غفلت واقع شده است آمایش سرزمینی است. اولین بار که فکر برنامه‌ریزی آمایشی در ایران مطرح شد، به اواسط دهه ۴۰ باز می‌گردد. دوره فعلی مطالعات آمایش سرزمین نیز از اوایل سال ۱۳۷۷ آغاز شد. ایران به لحاظ محدوده‌های جغرافیایی، شرایط اقلیمی، مرزهای آبی و خاکی و ناهمواری‌های گسترده دارای شرایط متنوعی است بنابراین هر منطقه توانمندی‌های مخصوص به خود را دارد. راهبردهای آمایش سرزمین بر اساس اولویت‌بندی‌ها، نقش‌پذیری و قابلیت‌سنجی هر یک از مناطق، محصولات مشخص مناسب برای هر منطقه را معین می‌کند. در ادبیات جغرافیایی ایران، طی پنجاه سال گذشته مفاهیم، روش‌ها و اصول جغرافیای انسانی، اغلب به شکلی بدون انسجام مطرح شده و جغرافیای اجتماعی و فرهنگی نیز بسیار جسته و گریخته بیان شده و نه تنها در برنامه‌ریزی‌های کشور، بلکه در فضای آکادمیک کشور نیز جای خالی آن بسیار محسوس است.

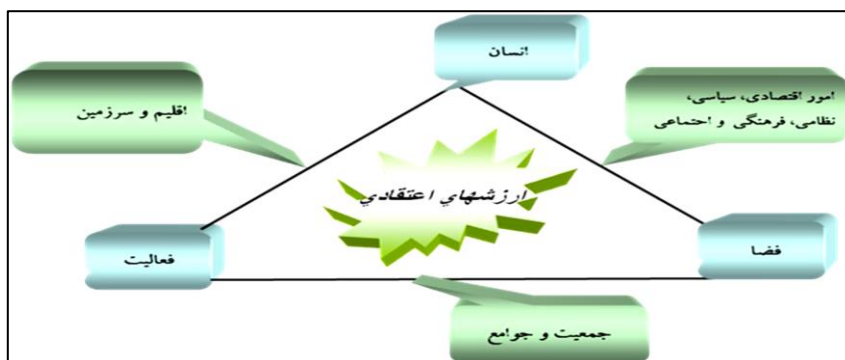
در ایران نیز بعد از مطرح شدن نظریه و راهبرد اقتصاد مقاومتی می‌توان گفت هنوز مدلی علمی که بتواند ارائه‌گر راهبردی علمی و در عین حال عملیاتی برای اقدام و عمل باشد ارائه نشده است. هدف این مقاله تحلیل و بررسی نقش آمایش سرزمینی در بسترسازی برای عملیاتی کردن اهداف و اصول اقتصاد مقاومتی در کشور است. سؤال اصلی

مقاله این است که آمایش سرزمینی چگونه می‌تواند به پیاده‌سازی و کارآمدی اصول و اهداف اقتصاد مقاومتی در جغرافیای سرزمینی ایران یاری رساند؟ با توجه به این مقدمه در این مقاله تلاش خواهد شد با استفاده از اسناد بالادستی و نیز مقالات علمی و پژوهشی به تحلیل و تبیین نقش آمایش سرزمینی در اقتصاد مقاومتی در راستای ارائه مدلی راهبردی برای مقاوم‌سازی فعالیت‌های اقتصادی در کشور بپردازیم.

رویکرد نظری

آمایش، اسم مصدر از فعل آمودن یا آمویدن است به چمار آماده کردن، آراستن، آمیختن و به رشته درآوردن. آمایش به معنی فراروند یا فرایند و پروسه است. این واژه معادل Processing در زبان انگلیسی و هم‌ارز Aménager در زبان فرانسه است. آمایش سرزمین^۱ نیز اقتباس شده از زبان فرانسه است (سرور و اسماعیل زاده، ۱۳۸۶: ۷۵ - ۸۸). آمایش سرزمین، ارزیابی نظام‌مند عوامل طبیعی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... به منظور یافتن راهی برای تشویق و کمک به جامعه بهره‌برداران در انتخاب گزینه‌هایی مناسب برای افزایش و پایداری توان سرزمینی در جهت برآورد نیازهای جامعه است به بیانی دیگر توزیع متوازن و هماهنگ جغرافیای کلیه فعالیت‌های اقتصادی-اجتماعی در پهنه سرزمین نسبت به قابلیت‌ها و منابع طبیعی و انسانی را آمایش سرزمین می‌گویند (صالحی و پوراصغر سنگاچین، ۱۳۸۸: ۱۴۹ - ۱۸۲).

از مهم‌ترین خصوصیات برنامه آمایش سرزمین جامع‌نگری-کیفیت و سازماندهی فضایی آن است. پایدارترین آرایشی که به سه مؤلفه مهم جمعیت-سرمایه-منابع طبیعی و محیطی یک منطقه یا سرزمین ختم می‌شود برنامه آمایش سرزمین نامیده می‌شود. تنظیم رابطه بین انسان فضا و فعالیت‌های انسان در فضا به منظور بهره‌برداری منطقی از جمع امکانات در جهت بهبود وضعیت مادی و معنوی اجتماع بر اساس ارزش‌های اعتقادی سوابق فرهنگی یا ابزار علم و تجربه در طول زمان است که جزئی از جغرافیا محسوب می‌شود (پور احمد، ۱۳۸۰: ۴۷۹ - ۴۹۰).

شکل شماره ۱- عناصر و اجزای آمایش سرزمین

منبع: (cmid.tpph.ir)

اقتصاد مقاومتی روشی برای مقابله با تحریم‌های اقتصادی علیه یک منطقه یا کشور تحریم شده، با کمترین وابستگی به خارج از کشور در خصوص نیازهای اساسی و راهبردی است. در شرایطی که صادرات و واردات هیچ کدام برای آن کشور مجاز نمی‌باشد. برای رسیدن به اقتصاد مقاومتی باید وابستگی‌های خارجی کاهش یابد و بر تولید داخلی کشور و تلاش برای خودتکایی تأکید گردد. اقتصاد مقاومتی در ایران اولین بار پس از انقلاب و در شهریور ۱۳۸۹

^۱. Spatial planning

توسط مقام معظم رهبری مطرح شد. ایشان اقتصاد مقاومتی را معنا و مفهومی از کارآفرینی معرفی نمود و برای نیاز اساسی کشور به کارآفرینی نیز دو دلیل فشار اقتصادی دشمنان و آمادگی کشور برای جهش را معرفی نمود (سیفلو، ۱۳۹۳: ۱۵۱ - ۱۷۳).

مدت‌ها گرایش بر این بوده است که اقتصاد را تقریباً بر اساس تولید و مصرف ملی به طور کلی مورد قضاوت قرار می‌دادند؛ اما همان‌طور که نظریه‌پردازان بزرگ اظهار داشته‌اند، تصمیم‌گیری درباره اینکه پروژه‌ای جدید در کجا واقع شود به اندازه تصمیم‌گیری درباره سرمایه‌گذاری پروژه اهمیت دارد. به طور کلی می‌توان گفت هدف آمایش سرزمین این است که اجازه دهد جمعیت هر منطقه‌ای بتواند به همان خوبی که می‌تواند در جای دیگری زندگی کند، در منطقه خود هم به زندگی بپردازد. بنا بر یکی از معتبرترین تعاریف از آمایش سرزمین طرح توزیع بهتر جمعیت با توجه به منابع طبیعی و فعالیت‌های اقتصادی است که هدف آن فقط اقتصادی نیست و رفاه و توسعه کامل ظرفیت‌های بالقوه جمعیت را در نظر دارد. در چنین بعد فضایی، فعالیت‌ها در برنامه‌ریزی سرزمین مورد توجه قرار می‌گیرد. این برنامه‌ریزی با هدف بهترین استفاده از نیروی انسانی و منابع طبیعی مختلف سرزمین انجام می‌شود، هرچند که کانون اصلی این نوع برنامه‌ریزی همواره کارایی اقتصادی است.

یکی از شاخص‌های اقتصادی و معیارهای توسعه یافتگی، میزان انطباق برنامه‌های اجرایی با مبانی و مطالعات جامع آمایش سرزمین است. اگر برنامه‌های اجرایی و عملیاتی سازمان‌ها بر اساس مؤلفه‌های آمایش سرزمین تنظیم شده باشد، جهت‌گیری‌های پیشرفت و توسعه را نیز به دنبال دارد. با بررسی تاریخچه شکل‌گیری مکاتب آمایش سرزمین، مشاهده می‌شود که علل شکل‌گیری مکاتب فوق، حاصل بحران‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بوده است و برای حل بحران‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی از اهرم آمایش سرزمین بهره گرفته‌اند.

بنیادهای تئوری پسا توسعه‌گرایی^۱ توسط جمعی از محققان توسعه از جمله، اسکوبار، استوا، مجید رهنما، ساکس، لاتوشه، ریست و سابلی^۲ به وجود آمد. پساتوسعه‌گرایی ساختار شکنی توسعه است. این نگرش توسعه را یک فرا روایت می‌داند و معتقد است که مثل همه فرا روایت‌های دیگر دوران ما، عمر این فرا روایت هم به سر آمده است. شاید بتوان گفت که پسا توسعه‌گرایی کنار گذاشتن شیوه تفکر و شیوه زندگی مدرنیته به نفع احیای انواع فلسفه‌ها و فرهنگ‌های غیر مدرن و غیر غربی است (عنبری، ۱۳۸۲: ۵۳ - ۸۴). یکی از نخستین دیدگاه‌های موسوم به پساتوسعه‌گرایی از سوی مجید رهنما صاحب‌نظر ایرانی توسعه ابراز شده است. رهنما با توجه به عملکرد سازمان‌های جهانی در زمینه توسعه به طور ضمنی و تلویحی این باور را بیان می‌کند که توسعه‌گرایی که به نوعی میراث استعمارگرایی است به جای آن که یک فرایند بهبود بخشنده واقعی باشد بیشتر به دکانی برای سازمان‌ها، کارگزاران و متخصصان توسعه بدل شده است. او می‌گوید این کارگزاران به جای توجه به مضمون واقعی توسعه و الزامات پایه-ای آن به ابداع زبان فنی - تخصصی ویژه‌ای اقدام کرده‌اند که وظیفه اصلی آن بی‌محتوا کردن واژه‌ها است. رهنما این زبان سیاره‌ای را unics می‌خواند (که مخفف universal communication system است) رهنما می‌نویسد: کلمه توسعه با ظرافتی خاص به جای استعمار می‌نشیند. کشورهای عقب مانده ابتدا به کشورهای از نظر اقتصادی عقب

^۱. Postdevelopment theory

^۲. Arturo Escobar, Gustavo Esteva, Majid Rahnema, Wolfgang Sachs, James Ferguson, Serge Latouche, and Gilbert Rist.

مانده و سپس به توسعه نیافته و در پایان به در حال توسعه بدل می‌شوند و چنین است که به موصوف بدون صنعت توسعه صفاتی چون اقتصادی، درون‌زا، انسان-محور، خودکفا، از پایین به بالا و اخیراً پایدار افزوده می‌شود (عبری و پیری، ۱۳۹۵: ۸۷ - ۱۱۴).

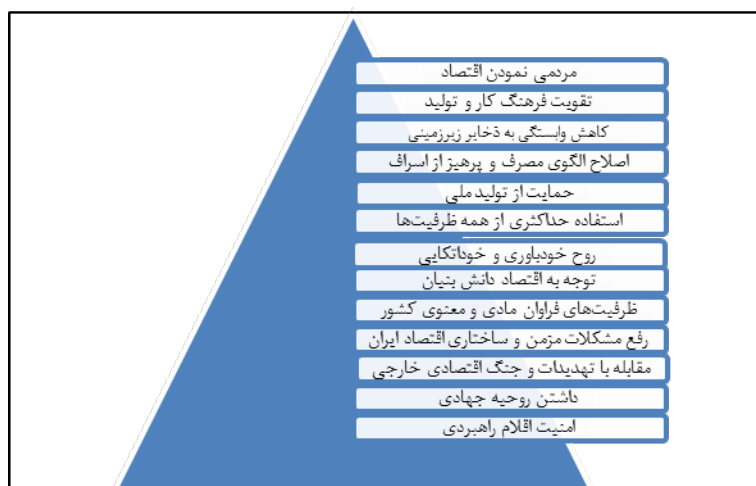
پسا توسعه‌گرایی از یک دلیل ساده استفاده کرده است: دست یافتن به نوع زندگی متوسط برای اکثریت مردم جهان غیر ممکن شده است. پسا توسعه‌گرایی یک وضعیت انکار همه جانبه‌ی توسعه است که در دهه‌ی ۱۹۸۰ میلادی در حاشیه‌ی مجله‌ی توسعه: بذرهایی برای تغییر و از میان روشنفکران زیر متبلور شده است: آمریکای لاتین (ایستوا، اسکوبار)، هند (رهنا، آوارس، شیوا، ناندی، ویشواناتا)، فرانسه (لاتوچ، واچن)، سوئیس (ریست)، آلمان (ساچز)، انگلیس (سیروک). از نظر روش شناسی نیز پسا توسعه‌گرایی در تحلیل گفتمان توسعه وابسته به نظریات فوکو است. در ارتباط میان دانش توسعه و قدرت هژمونیک آن به نظریات فوکو^۱ درباره‌ی معرفت / قدرت گفتمانی متکی است. پسا توسعه‌گرایی همچنین متعلق به دوره‌ی «پست» است پاساخترگرایی، پست مدرنیسم و مفروض بودن سری پایان‌ها در پایان گرفتن مدرنیته (سیجل، ۱۳۸۴: ۱۰۱ تا ۱۱۲).

در حالی که نظریه پردازان انتقادی چون اسکوبار علاقه‌مند به جایگزین توسعه نیستند، اما نسبتاً علاقه‌مند به جایگزین‌هایی هستند که مطابق توسعه‌اند. به نظر می‌رسد که نظریات انتقادی توسعه در جاهایی بتواند با توسعه‌ی جایگزینی مشترک باشد؛ چرا که اساس بحث آن‌ها پیوند با جنبش‌های محلی است. آنچه باید این نوع جنبش‌ها در آن سهم شوند، «بهره‌مندی در فرهنگ و معرفت بومی» است. از نظر ایشان مشکل اصلی توسعه، پی ریختن و بناسازی جهان بر اساس الگوی صنعتی شدن است. در حالی که به نظر آنان، آنچه نیازمندش هستیم «گفتمان‌های هرچه بیشتر بومی» است. لذا اسکوبار به این نکته توجه می‌کند که این گفتمان‌ها نیازمند گسترش و مفصل‌بندی با منازعات ضد امپریالیستی، ضد سرمایه‌داری، ضد تولیدی، ضد بازاری می‌باشد (امام خمینی ره (بازبینی شده در ۷ بهمن ۱۳۸۸).

آمایش سرزمینی و اقتصاد مقاومتی

رهبر معظم انقلاب در چند سال گذشته، به ویژه از سال ۱۳۸۹ تاکنون راهبرد اساسی کشور را برای خنثی‌سازی روش‌های دشمنان اقتصاد مقاومتی، تعیین و نام‌گذاری کردند و از تمام فعالان اقتصادی کشور خواستند تا اقدامات خود را در راستای این راهبرد برنامه‌ریزی و پیاده سازند. رهبر معظم انقلاب در تشریح و تبیین شاکله اصلی راهبرد اقتصاد مقاومتی به چند محور اساسی اشاره داشتند که کارشناسان و تئوری پردازان اقتصادی باید بر مبنای این محورهای کلی، تاکتیک‌ها و خرده روش‌های تحقق این راهبرد را شاکله بندی کنند تا به این ترتیب ساختار یک گفتمان اقتصادی پیشرو و بومی شکل بگیرد. اصول اقتصاد مقاومتی عبارت‌اند از:

^۱. Michel Foucault

نمودار شماره ۵. مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی

منبع: (eghtesad95.iribresearch.ir)

۱- مردمی کردن اقتصاد

امام خمینی ره در مورد بیماری مهلک کشاندن امور به سوی مالکیت دولت و کنار گذاشتن ملت می‌فرماید: دولت چنانچه کراراً تذکر داده‌ام بی شرکت ملت و توسعه‌ی بخش‌های خصوصی جوشیده از طبقات محروم مردم و همکاری با طبقات مختلف مردم با شکست مواجه خواهد شد. کشاندن امور به سوی مالکیت دولت و کنار گذاشتن ملت بیماری مهلکی است که باید از آن اجتناب شود (امام خمینی ره (بازبینی شده در ۷ بهمن ۱۳۸۸). شرط این که جهت‌گیری‌های اقتصادی از «اقتصاد رانتی و نفتی» به «اقتصاد مولد و مردمی» تغییر یابد توسعه همه‌جانبه که به همه نیازمندی‌ها و ابعاد مختلف زندگی انسان توجه دارد است. توسعه واقعی باید شرایط لازم را برای همه افراد جامعه صرف‌نظر از موقعیت استقرار مکانی در همه ابعاد، در جهت پویایی رشد و تعالی مادی و معنوی آنان فراهم سازد. برای رسیدن به این هدف بی‌شک آمایش سرزمین یعنی بهترین نوع توزیع جغرافیایی فعالیت‌های اقتصادی با توجه به منابع طبیعی و انسانی نقش چشمگیری را ایفا خواهد کرد: زیرا آمایش سرزمین سیاستی است که در یک چارچوب جغرافیایی معین در پی بهترین توزیع ممکن جمعیت برحسب منابع طبیعی و فعالیت‌های اقتصادی می‌باشد.

۲- تقویت فرهنگ کار و تولید

حضرت امام خمینی ره در این ارتباط می‌فرماید «یک مملکتی که بخواهید از خودتان باشد و دیگران نتوانند در آن دخالت کنند اول باید آن چیزی که مربوط به ارزاق خودتان است احتیاج از حیث رزق، ما به دیگران نداشته باشیم؛ نان ما را دیگران ندهند آخر برای ما عیب است که ما بنشینیم و نان آن را دیگران بگویند که ما به شما می‌دهیم یا ما به شما نمی‌دهیم. باید خودمان تهیه کنیم و این به این است که کشاورزی را توسعه بدهیم. اگر قبلاً کم‌کاری می‌کردند حالا زیادتر کار بکنند (امام خمینی ره (بازبینی شده در ۷ بهمن ۱۳۸۸). مسئله ایجاد فرهنگ کار مثبت و حذف فرهنگ‌های منفی در روند کار سازمانی یکی از موضوعاتی است که سازمان‌های امروز با آن روبرو هستند. توسعه متوازن تنها در صورتی تضمین می‌شود که بتوان عوامل فرهنگی را به صورت جزء پیوسته برنامه‌های راهبردی طراحی کرد. باید این برنامه‌های راهبردی را با توجه به بستر تاریخی، اجتماعی و فرهنگی هر جامعه

تعریف کرد. از این رو در مرحله برنامه‌ریزی، باید عوامل فرهنگی را به حساب آورد؛ خواه به صورت عوامل محدودکننده که از شتاب توسعه می‌کاهند، یا به عنوان عواملی که موجبات دگرگونی و تغییر اجتماعی را فراهم می‌آورند. آمایش فرهنگی می‌تواند با تحلیل پیشینه فرهنگی، عناصری مانند فرهنگ کار، فرهنگ یادگیری و نوآوری، تعارضات و... که در توسعه اثر دارند و همچنین شناسایی فرآیندها و عناصر فرهنگی که در گذشته استان‌ها عامل یا مانع پیشرفت بوده نقش مهمی در تقویت فرهنگ کار و تولید ایفا نماید.

۳- کاهش وابستگی به ذخایر زیرزمینی

معمار انقلاب اسلامی در مورد حرکت به سوی اقتصاد بدون نفت می‌فرمایند «ما جاهای نفت را نمی‌بندیم ولیکن چوب حراج هم بر آن نمی‌زنیم ولی کسی هم نمی‌تواند بر ما تحمیل کند که استفاده کردن ما از نفت فقط باید از طریق فروش نفت به دیگران باشد. چرا ما نباید به جای پول نفت خود آن را در اقتصاد کشور جا بدهیم [۹]. ایران کشور پهناوری با منابع عظیم زیرزمینی و متنوع است. محصولات کانی کشور ورودی بسیاری از صنایع پایین دستی حوزه خود را فراهم کرده و فرصت‌های مناسبی برای توسعه شرکت‌های تولیدی مرتبط فراهم می‌کنند. علاوه بر آن این گروه از محصولات جایگاه مناسبی در بازار جهانی داشته و پشتوانه مالی مناسبی برای تغییر ساختار صنعتی و فناوری کشور و پرداختن به بخش‌های صنعتی جوان‌تر به‌ویژه فناوری‌های نوین و پیشرفته که هنوز قادر به جابجایی مناسب در بازار جهانی نبوده‌اند را فراهم می‌آورند. بدیهی است طی زمان همراه با رشد و قدرت یافتن سایر بخش‌های صنعتی در بازارهای جهانی، می‌توان وابستگی اقتصاد کشور به صادرات منابع زیرزمینی را کاهش داد. این امر باید با برنامه‌ریزی مشخص و صریح دنبال شود. از ویژگی‌های ارزشمند رویکرد آمایش سرزمین (البته به شرط جامع‌نگری در طراحی آن)، قابلیت آن در کاهش نابرابری (درآمدی و فرصت‌ها) بین مناطق مختلف کشور و حفاظت و جلوگیری از تخریب محیط‌زیست است که موجب دستیابی به عدالت اجتماعی و توسعه متوازن و پایدار در کشور خواهد شد. در نتیجه استفاده از رویکرد آمایش صنعت در کنار سایر رویکردهای مورد بحث در استراتژی توسعه صنعتی، مزیت بالایی داشته و ضروری به نظر می‌آید. اگرچه در سال‌های اخیر اقدامات قابل توجهی برای جلوگیری از خام‌فروشی مواد معدنی و منابع نفت و گاز صورت گرفته است، اما در بسیاری از موارد از جمله؛ در بخش‌هایی از صنعت نفت و گاز، صرفاً به تبدیل، تولید و صدور مواد ثانویه پتروشیمی (مواد اولیه مورد استفاده صنایع) اکتفا شده است و همچنان سود اصلی عاید کسانی (شرکت‌های خارجی) می‌شود که مواد خام یا مواد ثانویه را به محصولات نهایی مورد استفاده جامعه تبدیل می‌نمایند و این در شرایطی است که خام‌فروشی دانش و علم دانشمندان و متخصصین ایرانی نیز در قالب مقالات ISI یا انواع المپیادهای علمی به آن افزوده شده است و لذا تبدیل مواد خام (مانند مواد خام معدنی، کشاورزی، دریایی و به خصوص یافته‌های علمی) به محصول نهایی، راهبرد دیگری است که در فرآیند مقابله با تحریم، نقش بسیار مهمی دارد.

۴- اصلاح الگوی مصرف و مبارزه اسراف

حضرت امام خمینی ره مبارزه با مصرف‌گرایی را یکی از راهکارهای رسیدن به استقلال و خودکفایی اقتصادی می‌دانند و درباره ضرورت مبارزه با مصرف‌گرایی می‌فرمایند: با تمام قدرت جلوی چیزهایی که به ضرر کشورمان

است را می‌گیریم. ما هرگز به کشورها اجازه نمی‌دهیم تا ایران را بازار مصرف خود گردانند. ما وابستگی تجاری را از بین خواهیم برد (امام خمینی ره (بازبینی شده در ۷ بهمن ۱۳۸۸). پس از جنگ دوم جهانی، ادامه داشتن فقر کشاورزان، هدر رفتگی منابع طبیعی و ضایع شدن محیط زیست دلیلی شد برای چاره‌جویی جهت رفع مشکلات. انسان پی برد برای آنکه بتواند جلوی فقر و ضایع شدن سرزمین را بگیرد باید به همراه طبیعت حرکت و از سرزمین به اندازه توان یا پتانسیل تولیدی آن بهره‌وری نماید. چنین فکری مقدمه‌ای شد برای آمایش سرزمین یا برنامه‌ریزی منطقه‌ای و این‌گونه شد که آمایش سرزمین در جهان شکل گرفت. هرچند راهکارهای خرد مختلفی برای اصلاح الگوی مصرف و پرخیز از اسراف وجود دارد اما می‌توان گفت که پایدارترین و اقتصادی‌ترین روش آمایش سرزمین است زیرا آمایش سرزمینی به معنای تنظیم رابطه بین انسان، سرزمین و فعالیت‌های انسان در سرزمین به‌منظور بهره‌برداری درخور و پایدار از جمیع امکانات انسانی و محیطی سرزمین به منظور بهبود وضع مادی و معنوی جامعه در طول زمان است. سیاست‌های کلان اقتصادی می‌بایست مطابق با نیازها و ویژگی‌های مناطق جغرافیایی تنظیم شود؛ در غیر این صورت زمینه‌ی توزیع نامناسب جمعیت، امکانات و تراکم فعالیت‌ها در یک منطقه را به وجود می‌آورند که علاوه بر پیامدهای منفی اقتصادی و اجتماعی، امنیت اقتصادی را نیز به خطر می‌اندازد و مانعی بزرگ بر سر راه توسعه‌ی اقتصادی کشور است. در صورتی که طرح آمایش سرزمینی به خوبی اجرایی گردد، با پیوند ارگانیکی که میان بخش‌های مختلف اقتصادی و مناطق مختلف کشور برقرار می‌کند، سبب می‌گردد تا تخصیص و توزیع بهینه منابع و تقسیم کار تخصصی بین مناطق مختلف کشور بهبود یافته و تمرکز و شکاف اقتصادی و فاصله‌های منطقه‌ای کاهش یابد.

۵- حمایت از تولید ملی

ایشان همچنین در مورد تقویت تولید می‌فرمایند که «ما نه چاهای نفت را می‌بندیم و نه درهای مملکت را به روی خود می‌بندیم و نه کشور را به بازار مصرف هرچه که غرب می‌سازد و می‌خواهد به ما تحمیل کند تبدیل می‌کنیم. ما از نفت استفاده خواهیم کرد ولی دلیلی ندارد که همیشه صادر کننده آن باشیم. ما چیزی را که نداریم و به آن نیاز داریم، از خارج می‌خریم ولی چرا خود تولیدکننده ما محتاج خود نباشیم، سیاست ما همیشه بر مبنای حفظ آزادی و استقلال و حفظ منافع مردم است که این اصل را هرگز فدای چیزی نمی‌کنیم (امام خمینی ره (بازبینی شده در ۷ بهمن ۱۳۸۸). حمایت از تولید ملی با توجه به ضرورت حراست از منابع محدود کشور، مستلزم احصای بخش‌ها و کالاهای تولیدی دارای مزیت‌های نسبی و مطلق در تولید و بخش‌های نوپا و استراتژیک و ضروری و توجه به خلق مزیت‌های جدید است و این امر تنها با تدوین و اجرای استراتژی توسعه رشته فعالیت‌های اقتصادی و متعاقب آن تدوین استراتژی تجاری بلندمدت به دور از هرگونه بخشی‌نگری، منطقه‌گرایی و سلیقه‌های شخصی و... با توجه به آمایش سرزمینی و ظرفیت‌های ملی محقق خواهد شد.

۶- استفاده حداکثری از همه ظرفیت‌ها

حضرت امام خمینی ره در مورد استفاده از امکانات و ظرفیت‌ها برای تقویت تولید می‌فرمایند «ایران امکانات و ظرفیت‌های مختلف و فراوانی برای رشد اقتصادی دارد که اگر نفت هم نباشد بتواند در رشد خود و از بین بردن فقر

پیروز شود. از قبیل معادن مختلف که در صنایع اهمیت زیادی دارد و همچنین امکانات کشاورزی و دامداری و مهم-تر از همه وجود استعدادهای سرشار و خلاق انسانی [۹]. آمایش سرزمینی به معنای بهره‌برداری بهینه از امکانات در راستای بهبود وضعیت مادی و معنوی در قلمرو جغرافیایی خاص است. در این طرح مزیت‌های فضای طبیعی، اجتماعی و اقتصادی، سازماندهی و نظام بخشی می‌شود. این کار با هدف ایجاد رابطه منطقی بین توزیع جمعیت و انجام فعالیت‌ها در پهنه سرزمین با توجه به ویژگی‌های فضایی مناطق است. مسئله آمایش سرزمین در زمینه‌های مختلف صنعتی، کشاورزی، فرهنگی و آموزشی دخالت دارد به نحوی که هر فعالیتی باید بر اساس واقعیت‌های آمایشی شکل گیرد.

۷- روح خودباوری و خوداتکایی

حضرت امام خمینی ره در این رابطه می‌فرمایند «بدانید که نژاد آریا و عرب از نژاد اروپا و امریکا و شوروی کم ندارد و اگر خودی خود را بیابد و یاس را از خود دور کند و چشمداشت به غیر خود نداشته باشد در درازمدت قدرت همه کار و ساختن همه‌چیز را دارد و آنچه انسان‌ها شبیه به اینان به آن رسیده‌اند شما هم خواهید رسید به شرط اتکال به خداوند تعالی و اتکا به نفس و قطع وابستگی به دیگران و تحمل سختی‌ها برای رسیدن به زندگی شرافتمندانه و خارج شدن از تحت سلطه اجانب (امام خمینی ره (بازبینی شده در ۷ بهمن ۱۳۸۸). آمایش سرزمینی نماد عینی روح خودباوری و خوداتکایی است و انجام آن نشان از برنامه‌ریزی و تلاش برای تحقق اصل خوداتکایی است. آمایش سرزمینی به ما کمک می‌کند تا بتوانیم از وسعت و پهنای سرزمین در راستای توسعه بلند مدت بهره‌برداری کنیم. بدون برنامه‌ریزی و اقدام برای آمایش سرزمین در ابعاد ملی و محلی و منطقه‌ای خوداتکایی شعاری بیش نخواهد بود و امکان تحقق در بلند مدت نخواهد داشت.

۸- توجه به اقتصاد دانش بنیان

حضرت امام ره در مورد حمایت از کارشناسان و متخصصان بومی و جلوگیری از کالاهای تجملاتی می‌فرمایند «بر دولت‌ها و دست‌اندرکاران است چه در نسل حاضر و چه در نسل‌های آینده که از متخصصین خود قدردانی کنند و آنان را با کمک‌های مادی و معنوی تشویق به کار نمایند و از ورود کالاهای مصرف ساز و خانه‌برانداز جلوگیری نمایند و به آنچه دارند بسازند تا خود همه چیز بسازند (امام خمینی ره (بازبینی شده در ۷ بهمن ۱۳۸۸). بایستی توجه داشت که شرط رسیدن به اقتصاد دانش بنیان آمایش سرزمینی است زیرا عدم وجود آمایش سرزمین در هر کشور و شهری به منزله بی‌نظمی و عدم توازن بین فعالیت‌های اقتصادی انسان در سرزمین خویش خواهد بود. وجود بی‌نظمی در فعالیت‌های اقتصادی منجر به تخریب‌های فراوان و نیز تراشیده شدن هزینه‌های اضافی خواهد شد که وزنه‌ای سنگین بر گردن جامعه تلقی می‌شود. در یک کلام اگر مسئله مهم آمایش سرزمین نادیده گرفته شده و یا اصلاً وجود نداشته باشد موجب پدید آمدن شلختگی در رفتار اقتصادی خواهد شد که می‌توان آثار آن را در سرمایه طبیعی کشور مشاهده کرد. باوجود رشد و پیشرفت علمی ایران در سال‌های اخیر و در راستای آن ایجاد پارک‌های علمی و فناوری، مراکز رشد و مراکز کارآفرینی در دانشگاه‌ها، تأسیس بنگاه‌ها و شرکت‌های اقتصادی دانش بنیان و راه‌اندازی کسب‌وکارهای دانش بنیان در کشور، متأسفانه حرکت به سمت اقتصاد دانش بنیان شتاب مناسبی

نداشته است. لذا می‌توان گفت با توجه اهمیت و نقشی که کسب و کارهای دانش‌بنیان در رشد اقتصادی کشورها، به‌ویژه کشورهای پیشرفته دارند، در کشور ما هنوز به جایگاه واقعی و اساسی خود دست نیافته‌اند و باید جهت راه‌اندازی، توسعه و ترویج کسب و کارهای دانش‌بنیان تلاش جدی‌تری صورت گیرد و حمایت‌های لازم از ایجاد این گونه کسب و کارها جهت گسترش و رشد کمی و کیفی آن‌ها انجام شود تا کسب‌وکارهای دانش‌بنیان به جایگاه اصلی خود در بازار کار و اقتصاد راه یابند و نقش مطلوب خود را جهت رشد اقتصادی کشور ایفا نمایند.

۹- ظرفیت‌های فراوان مادی و معنوی کشور

حضرت امام خمینی ره در مورد پیوند مادیات و معنویات می‌فرماید قانون مالی مثلاً در اسلام که برای اداره کشور و احتیاج زندگانی مادی وضع شده به طوری وضع شده است که جنبه زندگانی معنوی در آن منظور است و کمک‌کاری به زندگانی معنوی می‌کند از این جهت در دادن بیشتر مالیات‌ها قصد تقرب به خدا که به واسطه آن زندگانی معنوی تأمین و روح انسانی بزرگ می‌شود شرط شده است (امام خمینی ره (بازبینی شده در ۷ بهمن ۱۳۸۸). آمایش سرزمین، تنظیم رابطه‌ی بین انسان. فضا و فعالیت‌های انسان در فضا به منظور بهره‌برداری منطقی از تمام امکانات برای بهبود وضعیت مادی و معنوی اجتماع بر اساس ارزش‌های اعتقادی با توجه به سوابق فرهنگی و ابزار علم و تجربه در طول زمان است. طرح آمایش سرزمین سیمای مرحله‌ی آتی توسعه یافتگی را تصویر می‌کند و ابزاری برای تجویز و ساماندهی آگاهانه فضا در جهت نیل به اهداف توسعه است. هم‌چنان‌که در تعاریف مشهود است در توجه به آمایش سرزمین به مانند سایر وجوه زندگی نوع انسان ابتدا جنبه‌های مادی و محسوس مورد توجه قرار گرفته است و اساساً توجه آدمی به امور محسوس چه از نظر یک فرد در طول عمر خودش و چه از نظر جامعه‌ی بشری در طول تاریخش قبل از توجه او به امور و مفاهیم فکری و معقول و معنوی است؛ به طور کلی آدمی پس از درک معانی و مفاهیم حسی به تدریج به معانی و مفاهیم عالی و معنوی رسیده است. موضوع آمایش هم از این قاعده مستثنی نیست. توجه به آمایش سرزمین در ابتدا صرفاً بخاطر استفاده بهینه اقتصادی از سرزمین بوده ولی به تدریج مناسبات انسانی و معانی و مفاهیم معنوی دخیل در ارتباطات انسان با محیط زیست و تعاملات انسان‌ها با یکدیگر در فضای زمانی و مکانی مطرح و توسعه یافته است.

۱۰- رفع مشکلات مزمن و ساختاری اقتصاد ایران

بی‌شک یکی از مهم‌ترین مسائل ساختاری اقتصادی جمهوری اسلامی ایران حفظ استقلال اقتصادی است. حضرت امام خمینی ره در این باره می‌فرماید «ما قطعاً با جهان صنعتی در رابطه‌ی کامل خواهیم بود ولی حق تصمیم‌گیری برای جهتی که اقتصاد ما انتخاب خواهد کرد به عهده‌ی خود ما خواهد بود (امام خمینی ره (بازبینی شده در ۷ بهمن ۱۳۸۸).

ایشان در مورد مسئله تحریم‌ها نیز می‌فرمایند من اعتقاد است که اگر ما را در محاصره‌ی اقتصادی یک ده سال، پانزده سال واقع بشویم شخصیت خودمان را پیدا می‌کنیم یعنی همه‌ی مغزهایی که راکد بودند در آن وقت و نمی‌توانستند فعالیت بکنند به فعالیت می‌افتند... (امام خمینی ره (بازبینی شده در ۷ بهمن ۱۳۸۸). در باب اقتصاد مقاومتی و تفاوت آن با مقاومت اقتصادی و همچنین راه‌کارهای مقابله، با تحریم سخن‌های فراوانی گفته شده است.

بدیهی است که موفقیت در پیاده‌سازی و تحقق اقتصاد مقاومتی و دستیابی به اهداف مورد نظر در این زمینه، کاملاً به استفاده بهینه، منطقی و اصولی از فرصت‌ها و نیز سرمایه انسانی و سایر منابع و امکانات موجود و قابل دسترس بستگی دارد.

۱۱- مقابله با تهدیدات و جنگ اقتصادی خارجی

در جنگ اقتصادی، دشمن به مجموعه اقداماتی دست می‌زند تا با کاهش توان اقتصادی کشور، به کاهش قدرت مقاومت و ایستادگی و در نتیجه موجب نارضایتی و نافرمانی مدنی شود. کسب تسلط اقتصادی و کنترل جریان‌ات اقتصادی و کاهش توان بازسازی و توسعه‌ی ملی از اهداف این نوع جنگ نرم است. مقوله‌ای که هم صورت ظاهری تخریب و از بین بردن نیروی انسانی و زیربنای اقتصادی، سیاسی و فرهنگی یک کشور را ندارد و هم می‌تواند دشمن را به هدف اصلی خود برساند. آمایش سرزمینی نیز از مواردی است که به ویژه در بخش خصوصی معمولاً مورد غفلت قرار می‌گیرد، اما باید به یاد داشته باشیم که رعایت اصول آمایش سرزمینی از جمله؛ دسترسی به بازار کالا یا محصول تولیدی، دسترسی به نیروی انسانی متخصص یا مواد اولیه مورد نیاز سازمان، دسترسی به راه‌های ارتباطی برای انتقال سریع و کم هزینه محصولات به بازارهای داخلی یا خارجی، دسترسی به زیرساخت‌های اولیه مانند؛ آب و برق و گاز و سایر موارد مشابه آن، از موضوعاتی به شمار می‌رود که در حوزه علم آمایش سرزمینی مورد بررسی قرار می‌گیرد و باید با نوع کار و فعالیت ما تناسب داشته و کمترین هزینه را برای ما به همراه داشته باشد.

۱۲- داشتن روحیه جهادی

حضرت امام خمینی در مورد کار کردن با روحیه‌ی مقدس فداکاری و سرباز نظام بودن می‌فرماید «خداوند تعالی این روحیه‌ی مقدس سربازی و فداکاری را در کلیه کارگران و کارمندان و متخصصان تا رسیدن به استقلال و خودکفایی کامل حفظ فرماید (امام خمینی ره (بازبینی شده در ۷ بهمن ۱۳۸۸). وجدان کاری و ترویج و توسعه فرهنگ کار و تلاش، یکی از ارزش‌های مؤکد اسلامی است که در بهبود وضعیت اقتصادی تأثیر فوق‌العاده‌ای داشته و می‌تواند منجر به صرفه‌جویی در مصرف منابع نیز بشود و لذا نهادینه‌سازی وجدان کاری بر اساس شاخصه‌های، اسلامی موضوعی است که اگرچه هرزگاهی به آن پرداخته می‌شود، اما به نظر می‌رسد، باید از حد شعار خارج و با تهیه طرح‌ها و برنامه‌های کاربردی، به طور عملی در تمام سطوح اجرا شود. لازمه این کار آمایش فرهنگ کار و تلاش در سطح ادارات سازمان‌هاست.

۱۳- امنیت کالاهای راهبردی

حضرت امام ره در مورد امنیت غذایی می‌فرماید: «در رأس همه چیزها این است که یک کشوری راجع به ارزاقش محتاج نباشد به خارج. راجع به گوشتش و راجع به نان‌ش و راجع به این طور چیزهایش محتاج نباشد؛ و این لازم است که دامداری‌ها رواج پیدا کنند و همین طور کشاورزی به طور وسیع درست بشود (امام خمینی ره (بازبینی شده در ۷ بهمن ۱۳۸۸). آمایش سرزمین موضوعی امنیتی برای کشورهای مختلف تلقی می‌شود.

این امر فضای جغرافیایی، سیاسی و اقتصادی کشورها را برای بهینه‌سازی حیات انسانی و دوام سیاسی فراهم می‌کند. لذا آمایش سرزمین جنبه‌های بسیار قوی امنیتی، انسانی، اجتماعی، اقتصادی دارد و در واقع سنتزی منطقی از کلیه جریان‌های برنامه‌ریزی در ارتباط با فضا و جغرافیای ملی و منطقه‌ای است و می‌تواند استراتژی و ابزار مناسبی در جهت ایجاد و تحقق امنیت پایدار در ابعاد گوناگون در مناطق مختلف سرزمین را ارائه کند.

هدف اصلی و نهایی مطالعه آمایش سرزمین، تشخیص و تعیین مشکلات موجود زندگی انسانی و مسائل مدیریت زیست‌محیطی و طراحی و پیشنهاد راه‌حل‌های متناسب با آن است، این مطالعات نمی‌تواند به دور از وظیفه برنامه‌ریزی و ارائه پیشنهادها و سیاست‌های مطلوب باشد و در این صورت، هرگونه مطالعه آمایشی به ارائه سندی می‌انجامد که در آن نظم نوینی از سازماندهی منابع طبیعی و فعالیت‌های انسانی بر پهنه زمین را آشکار می‌کند، بنابراین آمایش در مرحله برنامه‌ریزی و پیشنهاد سیاست‌های مطلوب به سازماندهی منطقی و معتدل فضای موجود حیاتی برای هرگونه تجمع انسانی می‌پردازد. آمایش سرزمین به عنوان برنامه‌ای راهبردی، مهم‌ترین و پایه‌ای‌ترین جهت‌گیری توسعه بلندمدت به منظور بازشناسی و بازنمایی امکانات، استعدادها و قابلیت‌ها از یک سو و محدودیت‌ها و تنگناها از دیگر سو، برای زدودن نارسایی‌ها و ایجاد تعامل مطلوب بین عناصر سه‌گانه انسان، فضا و فعالیت و چگونگی جای‌دهی و چیدمان منطقی و ممکن آن بر سرزمین را به عهده دارد.

در بخش کشاورزی آمایش سرزمینی از راه‌های زیر به امنیت اقلام راهبردی مورد نیاز کشور کمک می‌کند:

۱. توسعه فعالیت‌های کشاورزی در سرزمین با تأکید بر برنامه‌ریزی و مدیریت توسعه بخش بر اساس دشت‌های کشاورزی و بر اساس تعاملات آب و فعالیت‌های بخش کشاورزی.
۲. تجدید نظر در الگوی کشت در راستای کاهش محصولات آب بر با بازده کم اقتصادی (صیفی‌جات) و تنظیم برنامه تولید بر اساس چهار مؤلفه امنیت غذایی، سودآوری، ارز آوری و میزان مصرف آب.
۳. ممنوعیت کشت در قلمروهای نامناسب نظیر شیب‌ها و اصلاح مسیرهای شخم‌زنی از طریق آموزش اصول و فزاینده در استقرار سالانه و کارهای نظارتی لازم.
۴. توجه به تناسب الگوی کشت با توان زراعتی و شرایط اقلیمی و الزامات حفاظت از منابع طبیعی.
۵. زمینه‌سازی برای افزایش فعالیت‌های کشاورزی (کشت گلخانه‌ای) در مراحل بعدی توسعه با قابلیت توسعه کشت‌های ویژه متناسب با قابلیت‌های اقلیمی هر ناحیه از سرزمین.

نتیجه‌گیری

به طور کلی می‌توان مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی را در دو دسته اقتصادی و فرهنگی دسته‌بندی کرد؛ به عبارت دیگر ما نیازمند برنامه‌ریزی و تنظیم رابطه انسان و فضا در فضای اقتصادی و فرهنگی کشور هستیم. هدف برنامه‌ریزی فضایی و آمایش سرزمین توزیع فعالیت‌ها و منابع اقتصادی، اجتماعی و ظرفیت‌های آشکار و پنهان سرزمین‌ها، با توجه به تحول‌ها و دگرگونی‌های زمان و نیازها، دنبال می‌شود. از طریق این توزیع فعالیت‌ها و منابع است که آینده مطلوب یا همان توسعه دست‌یافتنی است، اما این توزیع منابع و فعالیت‌ها باید با دیدی بلندمدت و با بهره‌برداری بهینه از امکانات و آشکار کردن نقش و مسئولیت خاص هر منطقه بر اساس توانمندی‌ها و قابلیت‌های آن و هماهنگی با دیگر مناطق اجرا شود. آمایش سرزمینی یک راهکار و ابزار ارزشمند علمی است که می‌تواند به کارایی و کارآمدی

برنامه‌های توسعه سیاسی و اجتماعی و اقتصادی کشورها یاری رساند. کارکرد آمایش سرزمینی آماده کردن و قابل فهم کردن محیط برای سیاست‌گذاران است. در ایران نیز بعد از مطرح شدن نظریه و راهبرد اقتصاد مقاومتی می‌توان گفت هنوز مدلی علمی که بتواند ارائه‌گر راهبردی علمی و در عین حال عملیاتی برای اقدام و عمل باشد ارائه نشده است. هدف این مقاله تحلیل و بررسی نقش آمایش سرزمینی در بسترسازی برای عملیاتی کردن اهداف و اصول اقتصاد مقامتی در کشور است.

اقتصاد ایران در یک دهه گذشته با مسئله تشدید تحریم‌های بین‌المللی روبه‌رو بوده است و به رغم اقدامات صورت گرفته از سوی دولت یازدهم و در چهار سال گذشته و در قالب برجام، شرایط اقتصاد ایران از لحاظ سهولت مرادوات تجاری و مبادلات بانکی به شرایط پیش از تشدید تحریم‌ها برنگشته است. راهکار اصلی مقابله با تحریم‌ها، تحقق و اجرای اقتصاد مقاومتی و اقدام و عمل در این زمینه به منظور کاهش آسیب‌پذیری اقتصاد کشور از عوامل بیرونی و مصونیت بخشی به اقتصاد کشور و تکیه بر توان، ظرفیت و امکانات داخلی کشور است که مقام معظم رهبری بر آن تأکید دارند؛ اما بی‌شک اقتصاد مقاومتی نیازمند راهبرد علمی و کاربردی است. در این راستا مهم‌ترین کار این است که پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های مثبت و منفی اقتصاد کشور در همه سطوح برای سیاست‌گذاران شفاف شود. یکی از ابزارهایی که برای رسیدن به این مقصود مورد غفلت واقع شده است آمایش سرزمینی است. در ایران نیز بعد از مطرح شدن نظریه و راهبرد اقتصاد مقاومتی می‌توان گفت هنوز مدلی علمی که بتواند ارائه‌گر راهبردی علمی و در عین حال عملیاتی برای اقدام و عمل باشد ارائه نشده است. هدف این مقاله تحلیل و بررسی نقش آمایش سرزمینی در بسترسازی برای عملیاتی کردن اهداف و اصول اقتصاد مقامتی در کشور است.

آمایش سرزمین، ارزیابی نظام‌مند عوامل طبیعی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... به منظور یافتن راهی برای تشویق و کمک به جامعه بهره‌برداران در انتخاب گزینه‌هایی مناسب برای افزایش و پایداری توان سرزمینی در جهت برآورد نیازهای جامعه است به بیانی دیگر توزیع متوازن و هماهنگ جغرافیای کلیه فعالیت‌های اقتصادی-اجتماعی در پهنه سرزمین نسبت به قابلیت‌ها و منابع طبیعی و انسانی را آمایش سرزمین می‌گویند. اقتصاد مقاومتی روشی برای مقابله با تحریم‌های اقتصادی علیه یک منطقه یا کشور تحریم شده، با کمترین وابستگی به خارج از کشور در خصوص نیازهای اساسی و راهبردی است. اقتصاد مقاومتی در ایران اولین بار پس از انقلاب و در شهریور ۱۳۸۹ توسط مقام معظم رهبری مطرح شد. ایشان اقتصاد مقاومتی را معنا و مفهومی از کارآفرینی معرفی نمود و برای نیاز اساسی کشور به کارآفرینی نیز دو دلیل فشار اقتصادی دشمنان و آمادگی کشور برای جهش را معرفی نمود.

با بررسی تاریخچه شکل‌گیری مکاتب آمایش سرزمین، مشاهده می‌شود که علل شکل‌گیری مکاتب فوق، حاصل بحران‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی بوده است و برای حل بحران‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی از اهرم آمایش سرزمین بهره گرفته‌اند.

بنیادهای تئوری پسا توسعه‌گرایی توسط جمعی از محققان توسعه از جمله، «اسکوبار»، «استوا»، مجید رهنما، ساکس، لاتوشه، ریست و سابلی به وجود آمد. پساتوسعه‌گرایی ساختار شکنی توسعه است. این نگرش توسعه را یک فرا روایت می‌داند و معتقد است که مثل همه فرا روایت‌های دیگر دوران ما، عمر این فرا روایت هم به سر آمده است. شاید بتوان گفت که پسا توسعه‌گرایی کنار گذاشتن شیوه تفکر و شیوه زندگی مدرنیته به نفع احیای انواع فلسفه‌ها و

فرهنگ‌های غیرمدرن و غیرغربی است. رهنما با توجه به عملکرد سازمان‌های جهانی در زمینه توسعه به طور ضمنی و تلویحی این باور را بیان می‌کند که توسعه‌گرایی که به نوعی میراث استعمارگرایی است به جای آن که یک فرایند بهبود بخشنده واقعی باشد بیشتر به دکانی برای سازمان‌ها، کارگزاران و متخصصان توسعه بدل شده است. پسا توسعه‌گرایی از یک دلیل ساده استفاده کرده است: دست یافتن به نوع زندگی متوسط برای اکثریت مردم جهان غیر ممکن شده است.

به طور کلی نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که تحقق اصول و مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی نیازمند توجه به آمایش سرزمینی است. مردمی کردن اصل مردمی کردن اقتصاد نیازمند آمایش سرزمین است که در یک چارچوب جغرافیایی معین در پی بهترین توزیع ممکن جمعیت برحسب منابع طبیعی و فعالیت‌های اقتصادی می‌باشد. همچنین تقویت فرهنگ کار و تولید نیازمند آمایش فرهنگی است زیرا آمایش فرهنگی می‌تواند با تحلیل پیشینه فرهنگی، عناصری مانند فرهنگ کار، فرهنگ یادگیری و نوآوری، تعارضات و... که در توسعه اثر دارند و همچنین شناسایی فرآیندها و عناصر فرهنگی که در گذشته استان‌ها عامل یا مانع پیشرفت بوده نقش مهمی در تقویت فرهنگ کار و تولید ایفا نماید.

علاوه بر این آمایش سرزمینی باعث حرکت به سمت کاهش وابستگی به ذخایر زیرزمینی می‌شود زیرا از ویژگی‌های ارزشمند رویکرد آمایش سرزمین (البته به شرط جامع‌نگری در طراحی آن)، قابلیت آن در کاهش نابرابری (درآمدی و فرصت‌ها) بین مناطق مختلف کشور و حفاظت و جلوگیری از تخریب محیط زیست است که موجب دستیابی به عدالت اجتماعی و توسعه متوازن و پایدار در کشور خواهد شد.

اصلاح الگوی مصرف و پرهیز از اسراف نیز رابطه نزدیکی به با آمایش سرزمینی دارد. در صورتی که طرح آمایش سرزمینی به خوبی اجرایی گردد، با پیوند ارگانیکی که میان بخش‌های مختلف اقتصادی و مناطق مختلف کشور برقرار می‌کند، سبب می‌گردد تا تخصیص و توزیع بهینه منابع و تقسیم‌کار تخصصی بین مناطق مختلف کشور بهبود یافته و تمرکز و شکاف اقتصادی و فاصله‌های منطقه‌ای کاهش یابد.

آمایش سرزمینی در صورت اجرای درست می‌تواند باعث حمایت از تولید ملی شود زیرا تنها با تدوین و اجرای استراتژی توسعه رشته فعالیت‌های اقتصادی و متعاقب آن تدوین استراتژی تجاری بلندمدت به دور از هرگونه بخشی‌نگری، منطقه‌گرایی و سلیقه‌های شخصی و... با توجه به آمایش سرزمینی و ظرفیت‌های ملی محقق خواهد شد.

استفاده حداکثری از همه ظرفیت‌ها از جمله مزایای اجرای طرح‌های آمایش سرزمینی است. آمایش سرزمینی به معنای بهره‌برداری بهینه از امکانات در راستای بهبود وضعیت مادی و معنوی در قلمرو جغرافیایی خاص است. در این طرح مزیت‌های فضای طبیعی، اجتماعی و اقتصادی، سازماندهی و نظام بخشی می‌شود.

روح خودباوری و خوداتکایی بدون توجه به آمایش سرزمینی بی‌ثمر است. بدون برنامه‌ریزی و اقدام برای آمایش سرزمین در ابعاد ملی و محلی و منطقه‌ای خوداتکایی شعاری بیش نخواهد بود و امکان تحقق در بلندمدت نخواهد داشت.

بایستی توجه داشت که شرط رسیدن به اقتصاد دانش بنیان آمایش سرزمینی است زیرا عدم وجود آمایش سرزمین در هر کشور و شهری به منزله‌ی بی‌نظمی و عدم توازن بین فعالیت‌های اقتصادی انسان در سرزمین خویش خواهد بود. توجه به آمایش سرزمین در ابتدا صرفاً به خاطر استفاده بهینه اقتصادی از سرزمین بوده ولی به تدریج مناسبات انسانی و معانی و مفاهیم معنوی دخیل در ارتباطات انسان با محیط زیست و تعاملات انسان‌ها با یکدیگر در فضای زمانی و مکانی مطرح و توسعه یافته است.

منابع

- امام خمینی ره (بازبینی شده در ۷ بهمن ۱۳۸۸)، صحیفه نور: مجموعه رهنمودهای امام خمینی، نوید شاهد، ۲۲ جلد. جلد ۱۹، ص ۱۵۸، جلد ۱۰ صفحه ۳۸۴، جلد ۵ صفحه ۱۳۶، جلد ۵ صفحه ۳۹۹، جلد ۴، صفحه ۳۶۴، جلد ۵ صفحه ۴۱۱، جلد ۲۱، ص ۴۱۷، جلد ۲۱ ص ۴۱۷، جلد ۵، ص ۱۵۷، جلد ۱۴، ص ۱۱۴ - ۱۱۶، جلد ۲۱ ص ۲۳۳، جلد ۱۱، ص ۴۱۴.
- پور احمد، احمد (۱۳۸۰)، آمایش سرزمین و ایجاد تعادل در نظام شهری کشور، فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۱۶۰، ۱۲ صفحه - از ۴۷۹ تا ۴۹۰.
- سرور، رحیم و حسن اسماعیل زاده (۱۳۸۶)، آمایش سرزمین، پیش نیاز عدالت اجتماعی (مقدمه‌ای بر نقش آمایش سرزمین در تحقق عدالت اجتماعی و توسعه پایدار)، فصلنامه جغرافیایی سرزمین، شماره ۱۴، ۱۴ صفحه - از ۷۵ تا ۸۸.
- سیجل، چارلز (۱۳۸۴)، اقتصادی: از توسعه‌گرایی تا محافظه‌کاری، فصلنامه سیاحت غرب، شماره ۳۲، ۱۲ صفحه - از ۱۰۱ تا ۱۱۲.
- سیفلو، سجاد (۱۳۹۳)، فصلنامه معرفت اقتصاد اسلامی، مفهوم شناسی اقتصاد مقاومتی، شماره ۱۰، ۲۳ صفحه - از ۱۵۱ تا ۱۷۳.
- صالحی، اسماعیل و فرزاد پوراصغر سنگاچین (۱۳۸۸)، تحلیلی بر موانع فراروی آمایش سرزمین در ایران، فصلنامه راهبرد، شماره ۵۲، ۳۴ صفحه - از ۱۴۹ تا ۱۸۲.
- عنبری، موسی و صدیقه پیری (۱۳۹۵)، توسعه به مثابه بی‌نواهی اخلاقی: سیری در اندیشه مجید رهنما، فصلنامه جامعه شناسی اقتصادی و توسعه، سال پنجم، شماره ۱، ۲۸ صفحه - از ۸۷ تا ۱۱۴.
- عنبری، موسی (۱۳۸۲)، اندیشه‌ی پسا توسعه‌گرایی و گشت فرهنگی، فصلنامه روش شناسی علوم انسانی، شماره ۳۵، ۳۲ صفحه - از ۵۳ تا ۸۴.

